

is adnak a diákok osztálytársaiknak. A felnőttekre az egynevűség, a diákokra a többnevűség jellemző. A diákok ragadványnev-használata a felnőttekhez hasonlóan magyar-domináns, a névanyag zöme magyar eredetű.

**N. FODOR JÁNOS: ÉSZAKKELET-MAGYARORSZÁG
SZEMÉLYNEVEINEK KOMPLEX NYELVI ELEMZÉSE (1401–1526)**

1. Értekezés, 226 lap; 2. Északkelet-Magyarország személynévszótára (1401–1526), 219 lap; 3. Adattár. Északkelet-Magyarország személynéveinek okleveles forrásai (1401–1526), 295 lap + mellékletek Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar nyelvstudomány Budapest, 2008.

Témavezető: Hajdú Mihály

Opponensek: Hoffmann István, Ördög Ferenc

Védés: 2008. november 21.

Megjelenés: N. Fodor János: Személynevek rendszere a kései ómagyar korban Budapest, 2009; N. Fodor János: A Felső-Tisza-vidék késő középkori személynéveinek szótára (1401–1526). Budapest, 2009. Megjelenés előtt.

1. A szakirodalom egybehangzó véleménye szerint a személynévtörténet legkevésbé feltárt korszakának a 15. század tekinthető, pedig ez az időszak a kételemű névrendszer megmerevedése, állandósulása, ezzel együtt a családnevek kialakulása szempontjából mindenképpen több figyelmet érdemel. Az, hogy ennek ellenére „még föltárások is alig történtek”, „a teljes magyar nyelvterület XV. századi névanyagának földolgozására pedig mindeddig még kísérlet sem történt” (HAJDÚ 2003: 333), nagyrészt azzal magyarázható, hogy rendkívül nehéz megfelelő mennyiségű és minőségű adatot összegyűjteni egzakt következtetések levonásához. Nem rendelkezünk ugyanis nagyobb területet érintő, a személynéveket is tartalmazó összeírással, adójegyzékkel ebből a korból, így az adatokat egyenként kell összeszednünk az oklevelekből.

2. Általános célkitűzések. – Dolgozatomban kettős célt tűztem magam elé: 1. egyrészt egy adott területre vonatkozó, minél nagyobb számú adatmennyiséget tartalmazó kései ómagyar személynévi adatbázis összeállítását; 2. másrészt az adatok minél átfogóbb, több szempontú elemzését, mindvégig szem előtt tartva BENKŐ LORÁND útbaigazító kijelentését: „a nyelvudományt, különösképpen a személynévkutatást nem lehet pusztán nyelvi tényekre támaszkodva, a környezetből kiszakítva vizsgálni [...] a személynévek és a névadás mögött meg kell keresni az alapot, amire az egész épül: a gazdasági, a társadalmi fejlődést s ezzel kapcsolatban az életformák és a gondolkodás alakulását” (BENKŐ 1949: 124).

3. Az adatbázis jellemzői. – Az anyaggyűjtéshez kizárólag 1401–1526 közötti eredeti vagy másolatban fennmaradt okleveleket használtam fel a Magyar Országos Levéltár Mohács előtti gyűjteményéből, így nem vettem alapul az okmánytárakat, oklevéltárakat és más forrásközlő munkákat. A munka elvégezhetősége érdekében az adatgyűjtésemet a történeti Magyarország északkeleti megyéire korlátoztam. A legalaposabb és legrészletesebb gyűjtést Szabolcs megye esetében végeztem, de szép számmal található az adatbázisban Ugocsa, Szatmár és más szomszédos megyére vonatkozó anyag is. Az anyaggyűjtés során a nevek lokalizálását, területhez (településhez, vármegyéhez) való kötését is fontosnak tartottam, mivel így a feldolgozás során lehetőség szerint „névjárási” és nyelvjárástörténeti megállapításokat is nagyobb bizonyossággal tehetünk.

A dolgozat 2. kötetében, amely az „Északkelet-Magyarország személynévszótára (1401–1526)” címet viseli, szócikkbe rendezve találjuk a névadatokat. A korábbi gyakorlattól eltérően (l. FEHÉRTÓI 1969, CsnSz.) nemcsak a magyar alakú nevek, hanem a latin formák (*dictus*-os, *filius*-os és *de* prepozíciós nevek, latin fordítások stb.) is megjelennek, hasonlóan az egyelemű nevekhez. A szócikkben a történeti adatok mellett etimológiai magyarázatot is találunk. Új megoldás a települések feltüntetése és (részben) a személyek beazonosítása is.

A szócikkek szerkezete a következő: a címszót követik a történeti adatok, lokalizációval és pontos hivatkozással, elkülönítve az egy személyhez tartozó adatokat, és megjelölve a névviselő társadalmi helyzetét is (jobbágy, nemes, zsellér stb.), majd ezt követi a név magyarázata (vö. N. FODOR 2009: 244–54). Az adattár 10 104 névadatot tartalmaz; ebből magyar vagy idegen eredetű megkülönböztető elem 7246, egyelemű név 263, *filius*-os 169, apanév genitívuszos alakja 168, *de* prepozíciós 1020, latin fordítás 661 és bizonytalan olvasatú, kérdéses név 110. A szótár összesen 1966 (utaló címszókkal együtt 1991) szócikket, azaz ennyiféle különböző családnevet tartalmaz. Ebből 224 név ismeretlen motivációjú, 126 esetében pedig idegen eredet valószínűsíthető, így összesen 1616 különböző magyar név képezi a vizsgálat alapját. Ez egyben azt is jelenti, hogy a szótárban a kései ómagyar korból 1616 magyar közszói vagy tulajdonnévi szórvány található, több esetben a szakirodalomban (pl. TESz.) ismert első előforduláshoz képest korábbi említést adva meg.

4. Névrendszertani vizsgálatok. – A névrendszertani vizsgálatok legfőbb eredménye egy új motivációs rendszerezési modell megalkotása, amely a ragadványnevek és az Árpád-kori közszói eredetű nevek elemzésére is felhasználható.

A családnevek rendszerével foglalkozó korábbi elemzési kísérletek tudománytörténeti áttekintése után a családnévelőzmények, a megkülönböztető nevek kialakulásának,

felépítésének és változásának a rendszerszerű jellemzőit tártam fel. Mindehhez a helynevek tipizálására HOFFMANN ISTVÁN által kidolgozott többszintes modell szolgált kiindulópontul. A három alkalmazott vizsgálati típus a következő: funkcionális-szemantikai, lexikális-morfológiai és keletkezéstörténeti (vö. HOFFMANN 1993: 30–1).

4.1. Funkcionális-szemantikai elemzés. – Ez az elemzési modell leginkább a hagyományos tipológiák motivációs alapú rendszerezésével rokonítható. A névadás alapja leggyakrabban az elnevezett személy valamely sajátosságához, jellemző attribútumához kapcsolódik, a névrész ilyen esetben sajátosságjelölő funkciót lát el (vö. HOFFMANN 1999: 209; N. FODOR 2008: 295). A névadást legfőképpen a nyelven kívüli tényezők (a valóság elemei) határozzák meg. Ez alapján legcélszerűbb a sajátosságjelölő kategóriákat kognitív megközelítéssel az elnevezetnek a valóság egy-egy szegmensével, alapösszetevőjével való kapcsolata, ehhez való viszonya alapján elkülöníteni. Ezek a kapcsolódási alapok, relációk a következők lehetnek: 1. maga az elnevezett egyén; 2. ember, embercsoport; 3. társadalom; 4. hely; illetve 5. konkrét és elvont dolgok, események. Az így kialakított 5 fő csoportot a szakirodalmi hagyomány motivációs alapú rendszerezéséből ismert további alkategóriákra tagolhatjuk. (A modell részletes magyarázatára l. N. FODOR 2008: 293–304).

Az összegyűjtött névanyag rendszerezésére e modell kereteit alkalmaztam.

4.2. Lexikális-morfológiai elemzés. – A lexikális-morfológiai elemzés alapkategóriája a névelem, amely alatt a névrészekbe foglalt lexémákat (szavak) és a névalkotásban szerepet játszó toldalékmorfémákat értjük. A vizsgálat során a névadás indítékát figyelmen kívül hagyva, a családnév felépítésében részt vevő lexémák és toldalékmorfémák osztályozását végezzük el. Megállapítható, hogy a családnévek felépítésében eszerint elsősorban tulajdonnevek, köznevek és melléknevek vesznek részt, egyéb szófajokkal csak szórványosan találkozhatunk. A disszertációban megkíséreltem bemutatni a névalkotásban részt vevő tömorfémák szófaji és egyéb grammatikai jellemzőit, valamint a toldalékmorfémák nyelvi-rendszertani sajátosságait (bővebben l. N. FODOR 2007: 113–29).

4.3. Keletkezéstörténeti elemzés. – Mivel a családnévek a helynevekhez hasonlóan a nyelvi rendszer szerves részét alkotják, alakulásukban, változásukban ugyanazok a törvényszerűségek hatnak, amelyek a közszavakra is jellemzőek. A történeti szemléletű tipológia alapjául tehát a közszavak esetében kidolgozott szóalkotási formákat kell vennünk. A szóalkotás történhet egyrészt a meglévő nyelvi elemek jelentésének átértékelődésével, azaz 1. jelentéstani szóalkotással, másrészt szóképzéssel, azaz 2. morfológiai szóalkotással, valamint 3. szintaktikai szerkesztési szabályok segítségével.

A legfontosabb eredmény e téren a családnévek szerkezeti változással történő alakulásmódjának kiemelése, illetőleg az egy- és kétrészes nevek elkülönítési szabályainak bemutatása volt.

5. Északkelet-Magyarország kései ómagyar kori hangtani arculata. – A disszertáció második kiemelt témája a kései ómagyar kori személynevek nyelvjárás-történeti elemzése. Több hangtani jelenség változása is nyomon követhető a családnévek segítségével, ilyen például a labiális-illabiális viszony, a zárt *i*-zés, a nyitódó diftongusok realizációja és a palatális *ly* kialakulása. Megállapítottam, hogy a vizsgált területen szórványos *ö*-zés mellett főként az illabialitás volt jellemző, amely sajátosság napjainkig megmaradt. Névadatok segítségével kimutattam a zárt *i*-zés 15. századi jelenlétét, és sikerült megerősíteni azt a korábbi szakirodalmi véleményt, hogy az északkeleti *e*₂ nyitódó kettőshangzó

(*ie*) előzménye az *i*-zés volt. Emellett újabb adatok kerültek elő a diftongus korai előfordulására a vizsgált területen. A nyelvjárás-történeti eredmények alapján megkíséreltem az északkeleti nyelvjárási régió egyes korszakait elkülöníteni.

6. Északkelet-Magyarország keresztnévei a kései ómagyar korban. – Az általam vizsgált időszak a keresztnévhasználat szempontjából rendkívül hiányos adatolású. Kévszám az olyan feldolgozás, amely egy adott terület keresztnévadási szokásait tárja fel. A női nevek terén pedig kimondhatjuk, hogy semmilyen ismerettel nem rendelkezünk a kései ómagyar kor 125 évéről. Anyagunk ezen az állapoton próbál javítani 8177 férfi és 83 női név elemzésével. Az eredmények 5 negyed évszázados korszakra bontva jelennek meg, így a tendenciák megfigyelésére is lehetőségünk nyílik.

7. Korai családneveink történeti tanulságai. – 1. A családnevek egyik gyakori típusának, a helynévi eredetűeknek a segítségével bizonyos korszakokban viszonylag pontosan meg lehet állapítani, hogy az adott területre jellemző jobbágyimmigráció milyen irányból érkezett és mely területeket érintett. Disszertáciomban a területünket érintő jobbágyvándorlás irányát próbáltam meghatározni a családnevek alapján. Az eredmény tükrében nyugat–kelet és délnyugat–északkelet irányú migrációra találtam bizonytalan utalásokat. 2. A nevek etimológiai vizsgálatával több-kevesebb biztonsággal megállapítható, hogy az adott név milyen etnikumú lakosság névadását tükrözi. Disszertáciomban a rendelkezésemre álló anyag segítségével Északkelet-Magyarország középkori etnikai viszonyainak feltérképezéséhez és a korabeli nyelvhatár egy részének megrajzolásához kívántam némi adalékkal szolgálni. A nagymihályi uradalom falvainak személynevei alapján megállapítottam, hogy jóval nagyobb volt a szláv nevek aránya a magyarhoz képest; ez a terület tehát már a 15. század közepén is a nyelvhatáron kívül helyezkedett el. 3. A családnevek egyik nagy csoportja, a foglalkozásnevek, joggal keltette fel a történetkutatók figyelmét, mivel a családnevek kialakulásának idejére, a 14–15. századra nézve képet adnak a város, mezőváros, falu gazdasági tevékenységéről és e tevékenység differenciálódásáról. A 15. századra nézve a kézműipar kibontakozásának feltárásához bizonyos korlátokkal felhasználhatjuk a családneveket, mert a névviselők ez időben feltehetőleg még valóban e mesterséget folytatták, az öröklődéssel is csupán egy-két generáció távolába kerülünk a valóságtól. 4. A történeti demográfia módszereinek felhasználásával az összeírásokban szereplő családfők számából következtetni lehet az adott település lakosságára. Az összeírások általában csupán a teljes jobbágyokat írták össze, a település más jogállású lakóiról nem mindig értesülünk, ezért az így kapott adatok óvatosságra intenek. Anyagunkban azonban találunk olyan forrásokat is, amelyek a zsellérek nevét is megőrizték, így számításunk pontosabbá válik.

8. Disszertációm az eddigi eredményekre építve, de új megközelítésben vizsgálja a magyar családneveket, figyelembe véve az újabb nyelvészeti irányzatok (pl. a kognitív nyelvészet) eredményeit is. Munkámban a természetes módon keletkező családnevek kialakulásának különböző aspektusait ismertettem a legújabb kutatási eredmények tükrében. Emellett kidolgoztam egy olyan rendszerezési modellt, amely a családnevek, illetve a hasonló módon keletkező korábbi és mai ragadványnevek, valamint az Árpád-kori magyar közszói eredetű nevek nyelvi leírására, e személynévcsoportok keletkezési típusainak bemutatására egyaránt alkalmas lehet.

E munka egyfajta kísérlet kívánt lenni a kései ómagyar személynévi szórványok megszólaltatására, arra, hogy a nevek milyen vizsgálati lehetőségeket rejtenek magukban, mit árulnak el a kor nyelvi és tágabb (társadalmi, művelődéstörténeti stb.) vonatkozásairól.

Hivatkozott irodalom

- BENKŐ LORÁND 1949. A történeti személynévvizsgálat kérdései. *Magyar Nyelv* 45: 116–24, 244–56.
FEHÉRTÓI KATALIN 1969. *A XIV. századi magyar megkülönböztető nevek*. NytudÉrt. 68. Budapest.
N. FODOR JÁNOS 2007. A természetes családnevek lexikális-morfológiai vizsgálata. In: HOFFMANN ISTVÁN – JUHÁSZ DEZSŐ szerk., *Nyelvi identitás és a nyelv dimenziói*. Debrecen–Budapest. 113–29.
N. FODOR JÁNOS 2008. A magyar családnevek új szempontú rendszerezési lehetőségéről. *Magyar Nyelv* 104: 286–306.
N. FODOR JÁNOS 2009. Északkelet-magyarországi személynévek a kései ómagyar korból. *Magyar Nyelv* 105: 244–54.
HAJDÚ MIHÁLY 2003. *Általános és magyar névtan*. Budapest.
HOFFMANN ISTVÁN 1993. *Helynevek nyelvi elemzése*. Debrecen.
HOFFMANN ISTVÁN 1999. A helynevek rendszerének nyelvi leírásához. *Magyar Nyelvjárások* 37: 207–16.

SZILÁGYI-KÓSA ANIKÓ
UNGARDEUTSCHE PERSONENNAMEN IM
PLATTENSEEOBERLAND. EINE ANTHROPONOMASTISCHE
LANGZEITSTUDIE IN DEUTSCHBARNAG UND WERSTUHL
[Német személynévek a Balaton-felvidéken. Történeti személynévkutatás

a barnagi és vöröstói németek körében]
Eötvös Loránd Tudományegyetem, Germanisztika
Budapest, 2007. 252 lap

Témavezető: Manherz Károly
Opponensek: Albrecht Greule, Wild Katalin
Védés: 2008. április 23.

1. A tulajdonnevek nemcsak a közösségen belüli élet nélkülözhetetlen részei, hanem bizonyos értékítéleteket hordozó és egyben az identitást, illetve annak változásait jelző jelenségek is. Mindez főképp érvényes azokra a közösségekre, amelyek (etnikai, nyelvi, vallási stb.) kisebbségben élnek. A kisebbségi helyzet pedig minden esetben a nyelvi érintkezések lehetőségét foglalja magában: a nyelvi rendszerek kölcsönös egymásra hatása a tulajdonneveket is érinti. Jelen doktori értekezés azt tűzte ki célul, hogy bemutassa egy kisebbségi nyelvközösség névadási és névhasználati stratégiáit, valamint annak történeti változásait.